الاهي بخش اُڇڻ

سنڌي ادب جي تاريخ تي لکيل ڪن اهم ڪتابن جو تحقيقي ۽ تنقيدي جائزو

Research Based Critical Analyses Of Some Important Books Written On The History Of Sindhi Literature

Abstract:

This research article is specially about data (year of birth and death) confusion and distraction, in which in years are incorrectly specified. This history of sindhi literature is ancient, making it impossible to complete any confussion in an article a book. All the literary histories in sindhi literature are written passion, leaving a confusion in them, which are solvable.

I have tried to clarify some the major literary figures in this research paper. In this research article I have covered some the major literary histories in the field research.

I have found some date distraction in famous literary personalities like: Qazi Qadan, Shah Abdul latif, Sachal sarmast, sami, mirza kaleech beg and others. The field of research is vast so, we can solve all these distractions from the autobiographies and travelogue written by the respective personalities.

ادب جي وصف ۽ سمجهاڻين تي ڪيترن ئي نقادن ۽ عالمن پنهنجا پنهنجا رايا پيش ڪيا آهن ۽ انهن جي اڪثريت ان ڳالهه تي متفق آهي ته ادب اسان جي داخلي ۽ خارجي زندگيءَ جو اولڙو آهي. سماج ۾ جيڪي وهي واپري ٿو، تنهن جو سِڌو سنئون لاڳاپو اسان جي زندگيءَ سان آهي، ان ڪري ادب جي تاريخ هڪ لحاظ کان زندگيءَ جي لاهن چاڙهن جي تاريخ به آهي.

ادب ۽ تاريخ جو پاڻ ۾ گهرو سُبنڌ آهي، ادب ۾ جيڪو به ڪجهه لکيو ويندو آهي، انهيءَ جو تاريخ سان واسطو هوندو آهي. ادبي لکت مان ئي پروڙ پوندي آهي ته، اِهو ادب ڪهڙي دور ۾ سِرجِيو ويو آهي!.

نامور عالم علامه آءِ آءِ قاضي لکي ٿو ته: ”ادب جي معنيٰ آهي ريڙهيون ڏيندڙ ٻار کي پنڌ سيکارڻ“، يا پنهنجي سِڌي اصطلاح موجب

ڄڻ ”اٽڪهڙيل ڪاٺ کي رندو هڻي سِڌو ڪرڻ “ جڏهن ته ساڳئي مضمون ۾ اڳتي لکي ٿو ته: ”اها تحرير جا ادب، لطافت طبع، زيب ۽ زينت واري عمل ڏانهن اشارو ڪري ۽ انهن خوبين جي حاصل ۾ مدد ڪري “ (آءِ آءِ قاضي، 1989، 105)

ادب جون پاڙون تاريخ ۾ تاريخي حوالن سان پختيون ٿينديون آهن. لوڪ ادب کي اسان مثال جي طور تي پيش ڪريون ٿا ته، ان مان به اسان کي تاريخ جي رونمائي ملي ٿي ته، انساني شعور ڪهڙي دور ۾ ڪيتري ترقي ڪئي آهي. داستان، قصا، واقعا، اسان جي تاريخ جي ارتقا جا سرچشما آهن. جيئن جيئن وقت گُذرندو رهيو آهي، تيئن تيئن ادب ۾ تاريخ جي اهميت وڌندي رهندي آهي. انهن واقعن، قصن ۽ داستانن مان اسان کي نه رڳو انساني ذهن جي اوسر ملي ٿي، بلڪه تاريخي واقعن ۾ اسان جي تاريخ سمايل هوندي آهي.

سنڌي ادب جي تاريخ سهيڙڻ ۾ ڪيترن ئي تاريخدانن، محققن ۽ اديبن پنهنجي وٽُ ۽ وس آهر ڪوششون پئي ڪيون آهن، جن جي وسيلي اڄ اسان پنهنجي ادب جي قدامت جو اندازو لڳائي سگهون ٿا. جڏهن به ڪنهن تاريخ کي سهيڙڻ شروع ڪيو آهي ته، سڀ کان اول ان سماج جو تاريخي جائزو ورتو ويندو آهي ته سماج ۾ ڪهڙي تاريخي اُٿل پُٿل ٿي آهي، ڪهڙا ڪهڙا واقعا پيش آيا آهن، انهيءَ لاءِ محقق تاريخ جي ورقن کي اُٿلائيندو رهي ٿو. ڪڏهن سچيون تاريخون ملنديون آهن ته ڪڏهن محقق، پنهنجي تحقيق جي بنياد تي قياس آرائي ڪندو آهي.

تاريخ عمومن ٻن قسمن جي ٿيندي آهي. هڪڙي سياسي تاريخ، جيڪا حڪمران پنهنجي منشا مطابق لکرائيندو آهي. ٻي سماجي تاريخ، جيڪا اديب پنهنجي شاعري، ڪهاڻي ۽ ناول ۾ لکندو آهي. دراصل اها ئي حقيقي تاريخ هوندي آهي، جنهن ۾ اديب بنا ڪنهن فرق جي ٻنهي پاسن کي برابر ڪٽي هلندو آهي. وڪيپيڊيا ۾ ڄاڻايل آهي ته:

“History is the study of the past Events occurring before the invention of writing systems are considered prehistory .‘‘History’’ is an umbrella term that relates to past events as well the memory discovery, collection, organization, presentation and dates pretation of information about these events’’

”تاريخ ماضيءَ جو مطالعو آهي. واقعن کي لکڻ جي نظام جي ايجاد کان اڳ ظاهر ٿيل آهي. ”تاريخ “هڪ ڇٽيءَ مثل آهي، جيڪا ماضيءَ جي واقعن سان گڏو گڏ ياد رکڻ، دريافت ڪرڻ، گڏ ڪرڻ، ترتيب ڏيڻ، پيش ڪرڻ ۽ انهن واقعن بابت باهمي تعلق جي وضاحت ۽ ڄاڻ مهيا ڪرڻ آهي“.
تاريخ بابت ئي ٻئي هنڌ وڪيپيڊيا ڄاڻائي ٿي:

“History (from Greekio topic ,historia ,meaning inquiry knowledge acquired by investigation in the study of the past: Events occurring before the invention of writing system are coincided prehistory”

تاريخ (يوناني iotopia، تاريخياڻي، تحقيق؛ تحقيق مان حاصل ڪيل علم) ماضيءَ جو مطالعو آهي. واقعن جي لکڻ واري نظام کي ايجاد ڪرڻ اڳ جي واقعن کي ايئن سمجهيو ويندو آهي.

“The record of past events and times, especially in connection with the human race, a past notable for its important, unusual, or interesting events”

گذريل واقعن ۽ وقتن جو رڪارڊ، خاص طور انساني نسل سان واسطو رکندڙ هجن، ۽ ان جي اهم، غير معمولي يا دلچسپ واقعن لاءِ هڪ قابل ذڪر ماضي آهي. تاريخ ٻن قسمن جي هوندي آهي، ان حوالي سان نامور اديب قاضي خادم لکي ٿو ته:

”تاريخ لکڻ جا جيڪي مروج طريقا رهيا آهن، تن مان هڪ ته اِهو آهي ته وقت جا بادشاهه يا حاڪم تاريخون مرتب ڪرائيندا آهن. اهي تاريخون صرف بادشاهن جي تعريفن، ڪارنامن ۽ سڌارن سان ڀريل هونديون آهن. ٻئي قسم جون تاريخون اهي آهن، جيڪي مورخ پنهنجي ماضيءَ جي باري ۾ کوجنا ڪري لکندا آهن، ۽ ماضيءَ جي ڪيترن ئي واقعن تان پردو کڻندا آهن، اهي مورخ عوام ۽ عوامي ڳالهين کي پنهنجي تاريخي مواد ۾ شامل ڪندا آهن، هنن جي کوجنا جو بنياد ڪنهن مخصوص دور جي سماج، اقتصاديات ۽ عوامي زندگي ۽ ردعمل جي واقعن تي هوندو آهي. “ (قاضي، 1992، 34،35)

تاريخي واقعن تي اسان جي مانوارن محققن ۽ تاريخدانن پنهنجي علمي قابليت جي بنياد تي تمام گهڻو ڪم ڪيو آهي، جيڪو اڄ اسان کي بنيادي ماخذن طور ڪم ايندو آهي. انهن ماخذن ۾ سنڌي ادب جي بنيادي تاريخ جا لڳ ڀڳ 36 وڏا ماخذ آهن، انهن ۾ محترم غلام محمد لاکي، پير حسام الدين راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر نواز علي شوق ۽ ٻين ڪيترن ئي علمي ميدان ۾ تحقيق ڪري تاريخي واقعن کي نروار ڪيو آهي، اها ته سنڌ جي ادبي تاريخ آهي، جنهن تي عالمن پنهنجو نُور نچويو آهي، سنڌي ادب ۾، ادبي تاريخ کي سهيڙڻ ڪو سولو ڪم ڪونهي، پر انهيءَ باوجود ڪيترن ئي محققن انهيءَ ڪم کي به سرانجام ڏنو آهي. سنڌ جي ادبي تاريخ جُڳن جي تاريخ آهي، جنهن سان سنڌي سماج جا ڪيترائي دور ۽ رخ نمايان ٿين ٿا. اسان وٽ تاريخي لحاظ کان ڪجهه تاريخي ڪتاب ملن ٿا، جيڪي هڪ حوالي سان بنيادي ماخذ آهن. جهڙوڪ: ”تاريخِ

معصومي“، ”تذڪره شعراءِ سنڌ“، ”تحفته الڪرام “وغيره. انهن ڪتابن مان اسان کي ڪيترن ئي بزرگن، شاعرن ۽ ولين جي زندگيءَ جي احوال سان گڏ سندن پيدائش ۽ وفات جون تاريخون ملن ٿيون. مان هن مقالي ۾ صرف ان تاريخ تي بحث ڪندس، جن عالمن ۽ بزرگن جي پيدائش يا وفات جي سالن ۽ سنن ۾ مونجهارو آهي.

سنڌي ادب ۾ تاريخ لکڻ جو باقاعده رواج خانبهادر محمد صديق ميمڻ وڌو. ان کان اڳ اسان کي لکت ۾ سنڌي ادب جي ڪابه تاريخ ڪونه ٿي ملي، البته اسان کي تذڪره ضرور ملن ٿا، جيڪي ڪن مخصوص علائقن يا خاندانن سان وابسته رهيا آهن، انهن تذڪرن ۽ تاريخي ڪتابن جي بنياد تي خانبهادر محمد صديق ميمڻ هڪ وک اڳتي وڌائي ۽ ”سنڌي ادب جي پهرين“، “سنڌ جي ادبي تاريخ “لکي، جيڪا ٻن جُلدن تي مشتمل آهي. خانبهادر محمد صديق ميمڻ جو پهريون جُلد 1937ع ۽ ٻيو جُلد 1951ع ۾ شايع ٿيو. سندس ڪتاب ادب جي تاريخ جو اهم ۽ بنيادي ڪتاب آهي، ڇاڪاڻ ته ان کان اڳ ڪنهن به عالم ان تي ڪم نه ڪيو ۽ هن صاحب ”سنڌ جي ادبي تاريخ “لکي، پيڙهه جو پٿر رکيو. جيئن ته اهو سنڌ جي ادبي تاريخ تي پهريون محقق آهي، جنهن وڏي محنت سان سنڌ جي ادبي تاريخ کي سهيڙيو آهي. جيتوڻيڪ انهيءَ ڪتاب ۾ ڪجهه مونجهارا ۽ غلطيون پڻ آهن، پر اسان انهيءَ کي نظرانداز ڪري صرف ضروري ۽ وابسته ڳالهين جو ذڪر ڪنداسين جيئن مونجهارن يا غلطين جي نشاندهي ٿي سگهي.

خانبهادر محمد صديق ميمڻ جي تاريخ ۾ ڪُل 65 ادبي شخصيتن جو ادبي جائزو تحقيقي ۽ تجزياتي انداز ۾ ورتو ويو آهي. ڪنهن به ڪم جي ابتدا ڪئي ويندي آهي ته ضرور انهيءَ ڪم ۾ ڪي ڪچايون به رهجي وينديون آهن، جيڪي هن تاريخ ۾ پڻ آهن. مونکي ادبي تاريخ ۾ جيڪي به مونجهارا نظر آيا آهن، انهن کي خاص ڪري ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب جي ”سنڌي ادب جي تاريخ “سان ڀيٽي درست ڪيو اٿم. (ڪٿي ڪٿي ڊاڪٽر صاحب جي ڪتاب ۾ پڻ گنجائش رهجي وئي آهي)

سنڌ جي ادبي تاريخ ۾ ڪي مونجهارا:

قاضي قادن کي سنڌي اساسي شاعريءَ جو ابو سمجهيو ويندو آهي، جيستائين سندس مڪمل ڪلام هٿ ڪونه آيو هو، تيستائين 7 شعرن، بيتن کي اهميت ۽ بنيادي حيثيت حاصل هئي، جيڪي شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ڪتاب ”بيان العارفين و تنبيهه الغافلين“ مان مليا آهن. خانبهادر محمد صديق ميمڻ جي ادبي تاريخ ۾ اسان کي اُن بابت ٻه الڳ الڳ داخلائون ملن ٿيون. خانبهادر لکي ٿو ته:

”ڪڏهن ڪڏهن سنڌيءَ ۾ بيت چوندو هو، انهن مان رڳو ست بيت شاهه ڪريم جي رسالي ۾ موجود آهن.“ (صديق، 2005، 27)

ساڳئي ڪتاب ۾ ٻئي هنڌ لکيل آهي ته:

”تن مان ڇهه بيت قاضي قادن جا آهن”. (صديق، 2005، 33)

هڪ ئي ڪتاب ۾ ٻه رايا منجهائيندڙ هوندا آهن. اها ساڳئي غلطي ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ صاحب به پنهنجي ڪتاب ۾ ڪئي آهي، جيڪا ان ڪري نه ٿيڻ گهربي هئي، ڇوته انهيءَ کان اڳ نئين تحقيق سامهون اچي چُڪي هئي ته قاضي قادن جا اسان کي بيان العارفين ۾ اسان کي ست بيت مليا آهن، نه ڪي اٺ. ان حوالي سان ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو ته:

”سندس اٺ بيت شاهه ڪريم جي ملفوظات بيان العارفين مان مليا آهن”. (ميمڻ، 2017، 55)

انهيءَ جو درست ۽ تحقيقي جواب اسان کي ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي ڪتاب ”سنڌي ادب جي تاريخ “(جُلد پهريون) ۾ ملي ٿو. هُو لکي ٿو ته:

”پهرين پهرين شاهه ڪريم، (1632ع_1538ع) قاضي قادن جا ست بيت مريدن ۾ معتقدن جي اڳيان پڙهيا. هي بيت شاهه ڪريم جي رسالي ۾ قاضي قادن جي نالي سان محفوظ رهيا“. (جوڻيجو، 2007، 53)

قاضي قادن جا ڪل ”ست “بيت بيان العارفين ۾ شامل آهن، انهيءَ تي اڪثر محقق متفق آهن.

قاضي قادن بابت هڪ ٻيو مونجهارو، جيڪو پڻ خانبهادر محمد صديق ميمڻ وٽ آهي، اُهو هي آهي:

”قاضي قادن 1581ع ۾ قاضي مقرر ٿيو“. (صديق، 2007، 27)

ممڪن آهي ته اِها پروف جي غلطي هجي ۽ 1518ع بجاءِ 1581ع لکجي ويو هجي، جو انهن ڏينهن ۾ بکر جو قاضي مقرر ٿيو هجي، درست انگ اکر نه هجڻ سبب ڪي به مستند تاريخون نه ملي سگهيون آهن، جنهن جي آڌار تي حتمي راءِ پيش ڪري سگهجي.

تاريخ جيڪڏهن وقت سر لکي وڃي ته ان جو رڪارڊ محفوظ ٿي سگهندو آهي. انهيءَ کي قابل اعتبار مڃي، تحقيق کي اڳتي وڌايو ويندو آهي، پر سنڌي ادب ۾ جيڪي به تاريخون لکيون ويون آهن، اُهي سڀ دير سان لکيون ويون آهن، نتيجي ۾ مونجهارا رهجي ويا آهن. ادبي تاريخ لکڻ لاءِ ادارا هوندا آهن، جيڪي اديبن ، شاعرن، مفڪرن ۽ ٻين جي ڪم کي ترتيب ڏئي ان کي ترتيب ڏيندا آهن، پر اسان وٽ ان جي ابتڙ محقق ذاتي شوق ۽ دلچسپيءَ خاطر انفرادي طور تي ڪم ڪن ٿا، نتيجي ۾ وسيلن جي کوٽ ڪم جي معيار کي متاثر ڪري ٿي. خانبهادر محمد صديق ميمڻ سان به ايئن ئي ٿيو آهي. هن جيڪي به سن ۽ سال ڄاڻايا آهن، اهي سڀ آڳاٽا

احوال، تذڪرن ۽ ملفوظات جي بنياد تي آهن، جيڪي سندس والد وٽ موجود هئا. انهن ڪتابن ۾ آيل سنن ۽ سالن مطابق اوائلي سنڌي ادب جي تاريخ جوڙي راس ڪيائين. سن ۽ سالن جي آڌار تي اسان ڪنهن به شاعر ۽ اديب جي صحيح، درست عمر جو اندازو لڳائي سگهندا آهيون، جي اهي غلط هوندا ته ڪيئي حقيقيتون ڌبجي ويندیون. خانبهادر جي تاريخ ۾ موجود سن جي غلطين ۽ مونجهارن مان هڪ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ سان وابسته آهي. مختلف محققن شاهه لطيف جي پيدائش جا مختلف سال ڄاڻايا آهن، جيڪو يقينن تاريخي مونجهارو آهي. شاهه عبداللطيف جي پيدائش ۽ وفات سان ئي اسان ان دور جي حالتن جو تعين ڪري سگهون ٿا. خانبهادر محمد صديق ميمڻ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي جنم جو سال 1689ع ۽ وفات جو سال 1752ع ڄاڻايو آهي. نتيجي ۾ بعد وارن ڪيترن ئي ڪتابن ۾ جيئن جو تيئن اهو سن ڄاڻايو ويو، البته اڳتي هلي ڪجهه محققن شاهه لطيف جي زندگيءَ تي ڪيل تحقيق موجب پيدائش جو سال 1690ع لکيو آهي. البته بدر ابڙي پنهنجي ڪتاب ۾ شاهه لطيف جي جنم جو سال 31 مارچ 1691ع ڄاڻايو آهي. ان حوالي سان بدر ابڙو لکي ٿو ته:

”شاهه عبداللطيف جي سوانح حيات جا سڀ ماهر ان راءِ تي متفق آهن ته لطيف سرڪار 14 صفر مطابق 1165 هجري ۾ وفات ڪئي، هجري سن موجب اها پهرين جنوري 1752ع ۽ ڇنڇر جو ڏينهن هيو. پر عام روايت آهي ته شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي وفات جمعي جي ڏينهن ٿي هئي. چنڊ ۽ سج تي ٻڌل تاريخن ۾ هڪ ڏينهن جي فرق جو سدائين امڪان رهندو آهي. ان ڪري ممڪن آهي ته ڀٽائي صاحب جي وفات جي تاريخ 31 ڊسمبر 1751ع عيسوي هجي. جيڪو جمعي جو ڏينهن هو.ڪن محققن مطابق شاهه سائينءَ جي عمر اسلامي ڪئلينڊر جي حساب سان 63 سال هئي، ۽ سندس جنم جي تاريخ ساڳئي يعني 14 صفر 1102 هجري هئي، پر ڀٽائي پيرن جو چوڻ آهي ته اها تاريخ درست نه آهي، اصل تاريخ پهرين رجب 1102 هجري آهي. ان ڪري آئون ان راءِ کي وڌيڪ اعتبار جوڳو سمجهان ٿو. عيسوي سن جي ڪئلينڊر موجب اها تاريخ 31 مارچ 1691ع، ڏينهن ڇنڇر بيهي ٿو يعني عيسوي سن مطابق ڀٽائي جي عمر 60 سال ۽ نو مهينا بيهي ٿي“. (ابڙو، 2014، 15)

ٻئي طرف ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب 1690ع کي ئي درست ڄاڻايو آهي، جڏهن ته بدر ابڙي جيڪا وضاحت پيش ڪئي آهي، اُها وڌيڪ وزنائتي ۽ اسلامي ڪئلينڊر مطابق آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب هجري سال ته واضح ڪيا آهن، ان مطابق شاهه لطيف جي عمر 63 ورهيه بيهي ٿي، جڏهن ته عيسوي سال ۾ فرق آهي. ان

فرق کي سمجهڻ لاءِ اسان کي بدر ابڙي صاحب جي وضاحت کي ذهن ۾ ضرور رکڻ گهرجي.

سنڌي ادب جي تاريخن ۾ انهيءَ کان علاوه ٻيا ڪيترائي سن ۽ سالن جا مونجهارا آهن، جن ۾ سچل سرمست جي سوانح بابت مختلف محققن جا پيش ڪيل رايا پڻ آهن. سندس پيدائش جي سال تي تمام گهڻو بحث ٿيو آهي. جن به محققن جيڪي سال ڄاڻايا آهن، انهن سڀني جو ذڪر ڪجي ٿو، جيئن مونجهارن جي حل ۾ مدد ملي سگهي. مختيار احمد ملاح پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو“ ۾ لکي ٿو ته:

”سندس شروعاتي تعليم سندس ڏاڏي ميان صاحب ڏني جي اثر هيٺ ٿي. ڏاڏي جي وفات کان پوءِ سندس والد ميان صلاح الدين به هن جهان مان برقعو مٽي ويو. اهڙي طرح هن جي سار سنڀال جو بار سندس چاچي ميان عبدالحق تي آيو“. (ملاح، 2014، 196)

ڊاڪٽر مخمور بخاري لکي ٿو ته:

”سچل سرمست جي ولادت کان 6 سال بعد 1158 هجري 1745ع ۾ صغير سني ۾ سندس مٿي تان والد صاحب ميان صلاح الدين جي شفقت جو هٿ کڄي ويو“. (بخاري، 2011، 27)

اهو هڪ تمام وڏو مونجهارو آهي، جيڪو معياري ڪتابن ۾ سُلجهايل آهي. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو ته:

”ميان صلاح الدين پنهنجي والد جي زندگيءَ ۾ بلڪه ان جي وفات کان 16 (سچل جي 1170ه جي ولادت جي سال موجب) سال ۽ 34 (1152ه سچل جي ولادت جي سال موجب) سال اڳي وفات ڪري چڪو هو، چو جو ميان صلاح الدين پنهنجي والد کان گهڻو اڳ وفات ڪري چڪو هو “(جوڻيجو، 2004، 278)

ڊاڪٽر مخمور بخاري پنهنجي ڪتاب ”سچل سرمست ۽ ان جا همعصرشاعر “۾ لکي ٿو ته:

”خواجا محمد حافظ صاحب کي به پٽ ٿيا، ميان صلاح الدين، والد جي حياتي ۾ وفات ڪئي، حضرت سچل سرمست جو والد ميان صلاح الدين هو.......خواجا صاحب (ميان صاحب ڏنو) جي رحلت وقت سچل سرمست چاليهه ورهين جو هو“. (بخاري، 2011، 20)

ڌيان طلب ڳالهه اها آهي ته تحقيق دوران اسان جي محققن تاريخن، سنن ۽ سالن کي الائجي چو نظرانداز ڪيو آهي. ڊاڪٽر صاحب جي ڪتاب ۾ ڏنل تاريخن ۽ سالن موجب سچل سرمست جي سندس ڏاڏي جي وفات وقت عمر 49 سال بيهي ٿي، 1788ع مان 1739ع کي ڪاٽو ڪيو وڃي ته جواب 49 سال بيهي ٿو، پر ڊاڪٽر صاحب پنهنجي تحقيقي ڪتاب ۾ چاليهه ورهيه لکيو آهي.

سچل سرمست متعلق جيتري به تحقيق ٿي آهي، ان تي نظر وجهجي ته سچل سرمست جي پيءُ ۽ ڏاڏي جي وفات کان پوءِ سار سنڀال جو لفظ استعمال ٿيو آهي، ڇا 49 سالن جي عمر واري کي سار سنڀال جي ضرورت آهي؟ روحاني ۽ تدريسي تعليم بابت ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو ته:

”سچل سرمست جو چاچو ۽ روحاني رهبر ميان عبدالحق سندس رهنما بڻيو. عربي، فارسي ۽ تصوف جي رمزن کان واقف ڪيائين، ايئن روحاني تعليم کان واقف ٿيڻ سان گڏ پورو پورو تعليم يافته حافظ بڻيو“.
(جوڻيجو، 2004، 278)

تحقيق جو ميدان وسيع آهي، ماضيءَ جي پيٽ ۾ هاڻي وڏيڪ سهولتون ميسر آهن، ڏار ڏار ادبي شخصيتن تي تحقيق ٿي رهي آهي، انهيءَ ڏس ۾ ڊاڪٽر مخمور بخاري جي ٿيسز ۾ ميان صاحب ڏني فاروقيءَ جو جنم سال 1689ع ڄاڻايل آهي. ڊاڪٽر صاحب پنهنجي ٿيسز ”سچل سرمست ۽ ان جا همعصر شاعر “۾ ڊاڪٽر عطا محمد حامي جو حوالو ڏيندي لکي ٿو ته:

”خواجا محمد حافظ ولد ميان عبدالوهاب 1101هه مطابق 1689ع ۾ تولد ٿيو “(حامي، 2011، 14) جڏهن ته ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ”سنڌي ادب جي تاريخ “جي جلد پهرئين ۾ لکي ٿو ته:

”ميان صاحب ڏني جي ولادت 1101هه مطابق 1697ع ۾ ٿي“.
(جوڻيجو، 2004، 206)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب جي تحقيق جي پين ڪيترن ئي ليکڪن پيروي ڪئي آهي ۽ ساڳيون تاريخون ۽ سن ڄاڻايا آهن، جيڪي ڊاڪٽر صاحب ڏنا آهن. انهن ۾ مختيار احمد ملاح به شامل آهي، جنهن پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو “۾ ميان صاحب ڏني فاروقيءَ جي پيدائش جو سال ساڳيو 1697ع ڄاڻايو آهي.

ممڪن آهي ته ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو کان لاشعوريءَ طور ايئن لکجي ويو هجي يا پروف جي غلطي سبب ٿي ويو هجي، جو 1101 هجري مطابق سال 1689ع بيهي ٿو، ۽ ڊاڪٽر صاحب 1697ع ڄاڻايو آهي. ڊاڪٽر صاحب عيسوي سال سان گڏ هجري سال پڻ ڏنو آهي، جيڪو نشاندهي ڪري ٿو ته اها پروف جي چُڪ ئي هوندي. ان کان پوءِ جن محققن ۽ مرتبن سنڌي ادب جي تاريخ تي ڪتاب سهيڙيا آهن، انهن کي ضرور هجري ۽ عيسوي سال ڏانهن ڌيان ڏيڻ گهرجي ها- پر ايئن ٿيو ناهي، بنا ڪنهن ڇنڊڇاڻ جي جيڪي اڳين ڪتابن ۾ تاريخ ۽ سن جون غلطيون رهجي ويون آهن، انهن کي پوين ڪتابن ۾ جيئن جو تيئن قائم رکيو ويو آهي. مختيار احمد ملاح جي ڪتاب ۾ به ساڳيو ئي سال 1697ع ڄاڻايل آهي، جيڪو ڊاڪٽر صاحب لکيو آهي. جڏهن ته ان کي هجري سال سان پيٽي درست ڪري سگهجي پيو. ڪلاسيڪل شاعرن جي ٽمورتي (شاهه، سچل،

سامي) جو آخري رتن سامي آهي. سامي جي داخلا ۾ ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو ته:

”شڪارپور جو ويٺل هو ۽ 100 سالن جي عمر ۾ 1850ع ۾ چالاڻو ڪيائين“.

جڏهن ته پروفيسر ڊاڪٽر انور فگار هڪڙي مطابق ساميءَ جي ڪُل عمر 107 سال بيهي ٿي. سندس پيدائش 1743ع ۾ ٿي وفات جو سال 1850ع آهي. (ميمڻ، 2009، 118)

انهيءَ کان علاوه ٻين ڪيترن ئي شاعرن، اديبن جي تاريخن، سالن ۽ سنن ۾ مونجهارا آهن. انهن اهم شخصيتن خواجا محمد زمان لنواريءَ وارو به شامل آهي. سندس درست پيدائش جو سال 1713ع ۽ وفات جو سال 1774ع آهي، جيڪو 1697ع ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب جي ادبي تاريخ ۾ واضح آهي، جڏهن ته ميمڻ عبدالمجيد سنڌي پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ادب جو تاريخي جائزو “۾ لکي ٿو ته:

”هي سنڌ ۾ نقشبندي سلسلي جو وڏو بزرگ هو ۽ لنواري درگاهه جو باني هو. 1780ع ۾ سندس ولادت ٿي ۽ 1874ع ۾ وصال ڪيائين“. (ميمڻ، 2017، 92)

هي ته هڪ الميو آهي جو ميمڻ صاحب پيدائش جو سال ئي 1780ع ڄاڻائي ٿو، جيڪو خواجا محمد زمان جي وفات کان 6 سال پوءِ جو آهي. ايئن ڪرڻ سان ئي تاريخي حوالا، تاريخي قصا ۽ تاريخي ملاقاتون ميسارجي وينديون. شاهه عبداللطيف جو خواجا محمد زمان جي مريديءَ ۾ اچڻ جو قصو يا شاهه صاحب جيڪو ان ملاقات کان پوءِ بيت پڙهندو رهندو هيو، سو سڀ مشڪوڪ ٿي ويندو.

مون سي ڏٺا ماءِ، جنين ڏٺو پرينءَ کي،
تنين سندي ڪاءِ، ڪري نه سگهان
ڳالهڙي.

اهي تمام وڏيون غلطيون آهن، جن کي هاڻي دهرائڻ نه گهرجي. پراڻن ماخذن لاءِ پبلشرز تي اها ذميواري عائد ٿئي ٿي ته اُنهن کي اپڊيٽ ڪرائي شايع ڪن، جڏهن ته نوان محقق اهي غلطيون نه دهرائن. ساڳئي ڪتاب جي صفحي نمبر 77 تي لکيل آهي ته:

“1639ع ۾ نادر شاهه حملو ڪيو ۽ شڪارپور واري حصي کي قنڌار سان ملائي ڇڏيو.“

جيڪڏهن ادبي تاريخن ۾ اهڙيون غلطيون ۽ مونجهارا هوندا، جيڪي عام واقعا آهن، ته اسان جو نوجوان پڙهندڙ غلطين سان پريل تاريخ ياد ڪري گهمندو. سي ايس ايس ۽ پي سي ايس ڪندڙ شاگرد به غلط تاريخون پيا پيش ڪندا.

ٽالپر دور سان واسطو رکندڙ حڪمران ۽ شاعر مير مراد علي خان جي وفات جو سال 1833ع آهي، جڏهن ته ”سنڌي ادب جو تاريخي جائزو “۾ صفحي نمبر 108 تي 1933ع ڇاپيل آهي. اهڙيون ٻيون به ڪيتريون ئي غلطيون آهن، جيڪي سنڌي اديبن جي سن ۽ سال بابت آهن، انهن مان ڪيترا ته ويجهڙائي جي دور سان تعلق رکن ٿا. ديوان ليلارام وطن مل جي اصل پيدائش ۽ وفات جو سال 1941ع_1867ع آهي، جڏهن ته مختيار احمد ملاح جي ڪتاب ۾ صفحي نمبر 310 تي 1918ع_1867ع لکيل آهي.

سنڌ جي شيڪسپيئر مرزا قليچ بيگ جي پيدائش ۽ وفات جي سال تي ڪنهن کي به ڪو شڪ ڪونهي، پر ان باوجود سنڌ جي ادبي تاريخن مان ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب جي تاريخ جي جُلد ٻئي ۾ 1929ع_1855ع ۽ مختيار احمد ملاح جي ڪتاب ۾ مختلف جڳهين تي الڳ الڳ سن ڇاپيل آهن. ساڳئي ئي ڪتاب ۾ 1855ع ته ڪٿي 1853ع جنم جو سال لکيل آهي. پرمانند ميوارام آڏواڻي (فيلڪس) جي پيدائش ۽ وفات جي سال بابت پڻ مونجهارا ملن ٿا. هڪڙين ادبي تاريخن ۾ هڪڙي ته ٻين تاريخن ۾ ٻي تاريخ ڇاپيل آهي، جڏهن ته انعام شيخ ”پرمانند ميوارام “ نالي سان جيڪو ڪتاب ترتيب ڏنو آهي، ان ۾ ڪجهه هن ريت آهي:

مختيار احمد ملاح، پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جي پيدائش جا پنهنجي هڪ ئي ڪتاب ۾ به مختلف سن ڇاپيا آهن، صفحي نمبر 312 تي 1875ع ۽ صفحي نمبر 340 تي وري 1876ع لکيل آهي، جن مان تضاد نظر اچي ٿو، مختيار احمد ملاح ڪتاب ”سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو “۾ محمد بخش واصف جي وفات جو سال صفحي نمبر 845 تي 1950ع ڇاپيو آهي، جڏهن ته ڊاڪٽر جبار جوڻيجي صاحب 1952ع لکيو آهي، مختيار احمد ملاح پنهنجي هڪ ٻئي ڪتاب ”سنڌي ادب تي هڪ نظر “۾ 1952ع ڇاپيو آهي.

سنڌي ادب ۾ اهم ۽ مستند تاريخ جيڪا مڃي وڃي ٿي، سا ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب جي آهي، جيڪا ٽن جُلدن تي مشتمل آهي، پهريون جُلد اوائلي دور ۽ ڪلاسيڪل ادب، ٻيو جُلد عروضي ۽ جديد شاعريءَ تي، جڏهن ته ٽيون ۽ آخري جُلد ناول، ڪهاڻي، مضمون، سفرنامو، خطن وغيره تي آهي. هن ڪتاب جي اهميت جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو ته ڇٽاپيٽي جي امتحان لاءِ مستند ڪتاب اهو ئي مڃيو ويندو آهي. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب پنهنجي وسيع علم ذريعي سنڌي ادب جي تاريخ لکي آهي، ان ۾ هن ڪيترن ئي اهم ۽ مستند تذڪرن ۽ ادبي تاريخن جي حوالن جي آڌار تي جوڙي آهي، پر انهيءَ باوجود به ڪٿي ڪٿي مونجهارو پيش اچي ٿو، جهڙوڪ جُلد پهرئين جي صفحي نمبر 134

تي لکيل آهي ته”اهڙي ريت 1887ع ۾ مرزا قليچ بيگ، شاهه لطيف بابت انگريزيءَ ۾ ڪتاب شايع ڪيو ۽ 1897ع ان جو سنڌي ترجمو ڇپيو.“ اهو ته ڊاڪٽر صاحب جي ادبي تاريخ ۾ آهي، ۽ ڊاڪٽر صاحب جو ڪتاب بنا ڪنهن شڪ جي هڪ بهترين ۽ پُر علم تحقيق آهي، جڏهن ته مرزا قليچ بيگ چيئر پاران تحقيق ڪري ڇپايل ببليوگرافي ۾ ڪجهه هن ريت لکيل آهي ته: ”احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي سنڌيءَ ۾ 1885ع انگريزيءَ ۾ ڪتاب Life of Shah Abdul Latif Bhittai,1910 ڄاڻايل آهي، ساڳئي ببليوگرافيءَ جي صفحي نمبر 35 تي انگريزيءَ 1887ع ۽ سنڌيءَ ۾ پڻ ساڳيو سال 1887ع ڄاڻايل آهي، ان حوالي سان ببليو گرافيءَ ۾ لکيل آهي ته:

Originally the first ever complete biography of Shah Abdul Latif Bhittai was authored by Mirza Kaleech beg on 1st September 1887 in English, letter on the insistence of some friends Mirza Kaleech beg translated it in to sindhi ,possibly in the same year. (page:85)

هاڻي هتي مونجهارو ڀنهي طرفن کان آهي، ببليوگرافي توڙي ادبي تاريخ. ع ۽ ان جو 1887ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي لکيو آهي ته انگريزيءَ ۾ ع ۾ ڪيائين، جڏهن ته ببليوگرافي ۾ شاهه لطيف بابت ٿي 1897ترجمو داخلائون ڏنل آهن، جيڪي مٿي ڄاڻائي چڪو آهيان. ببليوگرافي جي صفحي نمبر 85تي واضح لکيل آهي ته "*first ever complete biography of shah ab latif*" جيڪڏهن اسان ان کي پهريون مڪمل شاهه لطيف جو ع وارو احوال شاهه لطيف ڀٽائي سنڌيءَ ۾ ڪٿان 1885احوال مڃئون ٿا ته تي ان ڪتاب جي قليچ چيئر پاران 35 ۽ 11آيو؟ جڏهن ته صفحي نمبر انگريزيءَ ۾ ڇپجڻ جي وضاحت ساڳي آهي. اهو هڪ تمام وڏو مونجهارو آهي، جيڪو پڻ حل ٿيڻ گهرجي. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو هڪ ساک وارو محقق آهي، جڏهن ته ڪنهن به اداري پاران ڇپايل تحقيق ڪري ببليوگرافي گهڻ اهميت جي حامل ناهي هوندي. ان تي وڌيڪ تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي.

مرزا قليچ بيگ پنهنجي آتم ڪٿا ۾ ”پيدائش جو سال 1270هجري مطابق 1853ع “ ڏنو آهي، جڏهن ته ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب ٻئي جُلد ۾ صفحي نمبر 369 تي 1855ع لکيو آهي. ان روايت کي اڳتي وڌائيندي مختيار احمد ملاح جيئن جو تيئن ڄاڻائي آهي، انهيءَ ۾ واڌاري ۽ سڌاري جي ڪابه جسارت ڪانه ڪئي. صفحي نمبر 259 تي 1855ع ته ساڳئي ڪتاب صفحي نمبر 280 تي وري 1853ع ڄاڻائي آهي.

اسان کي خاص ڪري اهڙين شخصيتن جي داخلائن ۾ احتياط کان ڪم وٺڻ گهرجي، جن پنهنجي آتم ڪٿا لکي آهي ۽ انهيءَ ۾ سندن سن

چاڙايل آهن. تحقيق ۽ تنقيد ڪري نئين شيءِ تخليق ڪرڻ هڪ اهڙو فن آهي، جنهن سان نيون راهون نيون ڳالهيون سامهون اچن ٿيون. ڊاڪٽر اسحاق سميجي جي بقول:

”تنقيد دراصل ڳولها ۽ دريافت جو عمل آهي “(سميجو، 2005، 10)

جڏهن به ڪا نئين تخليق ڪبي آهي، ته ان جو پهريون نقاد ليکڪ پاڻ هوندو آهي. ادب جي تاريخ تي ڪتاب لکڻ دوران اسان کي جيڪي تاريخون ملن ٿيون، انهن جي اڳ موجود ڪتابن مطابق ضرور ڇنڊڇاڻ ڪرڻ کپي، انهيءَ سان اسان جي ادبي تاريخ بهتر کان بهتريءَ ڏانهن وڌي سگهي ٿي. مختيار احمد ملاح هر هڪ موضوع تي الڳ الڳ ڪتاب سهيڙيا آهن، جهڙوڪ: سنڌي ڪهاڻيءَ جي تاريخ، سنڌي ناول جي تاريخ، سنڌي ڊرامي جي تاريخ وغيره. انهن ڪتابن مان ڪيترائي شاگرد توڙي عام پڙهندڙ فائدو حاصل ڪري رهيا آهن، پر مرزا قليچ بيگ جي داخلا ۾ غلطي آهي، جيڪا سيني ڪتابن ۾ ساڳئي آهي. سنڌس ڪتاب ۾ لکيل آهي ته:

”سنڌس ادبي خدمتن جو قدر ڪندي انگريز سرڪار کيس قيصرِ هند جو تمغو ۽ 1905ع ۾ شمس العلماءَ جو لقب ڏنو، بعد ۾ کيس خانبهادر جو لقب به مليو.“

مرزا قليچ بيگ پنهنجي آتم ڪٿا ۾ واضح لکيو آهي ته:

”قيصرِ هند جو ٻلو ملڻ 1906ع “(مرزا، 2004، 197)

شمس العلماءَ جو لقب مرزا قليچ بيگ کي 1924ع ۾ مليو. انهيءَ بابت سنڌس آتم ڪٿا ۾ ڪيترائي مبارڪن جا خط پڻ شامل آهن. مرزا صاحب لکي ٿو ته:

“02 جنوري نئين سال جي لقبن جي ياداشت ۾ مون کي شمس العلماءَ جو لقب مليو ۽ وائسراءِ هند جي سيڪريٽري ۽ گورنر بمبيءَ جي سيڪريٽري ۽ ڪمشنرن ۽ ڪليڪٽرن ۽ ٻين يورپي صاحبن ۽ مسلمانن ۽ هندن ۽ پارسي دوستن وٽان مبارڪباديءَ جا خط ۽ تارون پهتيون“. (مرزا، 2004، 232)

مرزا قليچ بيگ کي سرڪار جي طرف کان پهرين جنوري 1924ع تي خط موصول ٿيو، جيڪو هيٺ ڏجي ٿو:

“بمبئي گورنمينٽ هائوس”

01 جنوري 1924ع

پيارا شمس العلماءَ

گورنر صاحب جي حڪم موجب، آئون اوهان کي شمس العلماءَ جي تازي خطاب ملڻ تي مبارڪ ٿو ڏيان ته شل اوهان جي حياتي وڌي ٿئي ته اها عزت ماڻيو ۽ خلق جي زياده خدمت گذاري ڪريو.

سي_جي_ آدم

پرائيويٽ سيڪريٽري“
(مرزا، 2004، 189)

مختيار احمد ملاح جو ڪم ساراهه جوڳو آهي، پر ڪٿين داخلائن ۾ ڄاڻايل سن ۽ سال غلط آهن، جيڪي شايد ڳهٽي لکڻ ۽ ٽڪڙ سبب ٿيا آهن. انهيءَ جا درست سن ۽ سال اسان کي مرزا قليچ بيگ جي آتم ڪٿا ۾ ملن ٿا. بار بار ساڳئي داخلا ڏيڻ کان پهرين جي هڪ پيرو ئي مرزا قليچ بيگ جي آتم ڪٿا مان اُهي سن ۽ سال درست ڪري لکيا وڃن ها ته غلطي ورجائجي نه ها.

”سنڌي ادب تي هڪ نظر“ ۽ ”سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو“ ۾ مختيار احمد ملاح پرسرام ضيا جي داخلا ۾ پيدائش ۽ وفات 1958ع_1911ع ڄاڻايو آهي ۽ ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ ”سنڌي ادب جو مختصر جائزو “۾ 1959_1892ع ڄاڻائي آهي. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب پرسرام ضياءَ بابت لکي ٿو ته:

”1958ع_1911ع پرسرام اصل ٺٽي آدم جو هو، پوءِ لڏي نوابشاهه هليو ويو“ (جوڻيجو، 2004، 442) ميمڻ عبدالمجيد سنڌي پنهنجي ڪتاب جي صفحي نمبر 117 تي حمل فقير لغاري جو جنم سال 1810ع ڄاڻائي ٿو ۽ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب 1809ع ڄاڻائي ٿو، جڏهن ته مختيار احمد ملاح 1815ع ڄاڻايو آهي. انهن سڀني مان ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي ڄاڻايل تاريخ ۽ سال اعتبار جوڳو آهي.

پرمانند ميورام ”جوت“ اخبا 1896ع ۾ جاري ڪئي، جڏهن ته مختيار احمد ملاح جي ڪتاب ”سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو“جي صفحي نمبر322 تي 1894ع ڄاڻايل آهي. جوت اخبار جي لاءِ ”سنڌي نثر جي تاريخ“ ۾ منگهارام ملڪاڻي صاحب لکي ٿو ته:

”مشهور دو هفتي اخبار ”جوت“، جا 1896ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ان پختي ڄاڻوءَ ۽ خذمتگار چالو ڪئي هئي، جنهن کي ٻوليءَ جي ٻئي سچي پارکو استاد پيرومل ”سنڌ جو ايڊيسن“، جو خطاب ڏنو هو. (منگهارام، 1993، 202)

ليکراج ڪشنچند عزيز جي پيدائش ۽ وفات، مختيار احمد ملاح وٽ صفحي نمبر264 تي 1898ع کان 1977ع آهي، جڏهن ته محترم ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب وٽ سنڌي ادب جي تاريخ جلد ٻئي ۾ صفحي نمبر474 تي 1897ع کان 1971ع ڄاڻايل آهي.

عثمان علي انصاري جي مختيار احمد ملاح وٽ صفحي نمبر300 تي 1901ع کان 1966ع ڄاڻايل آهي، جڏهن ته محترم غلام محمد گرامي صاحب ”ويا سي وينجهار “۾ لکي ٿو ته:

”سنڌي ادب جو هڪ اديب، عالم، مخلص ۽ محقق جناب عثمان علي انصاري 2 سيپٽمبر 1962ع تي، ڪراچي ۾ داعيءَ اجل کي لبيڪ

چئي، هن دار فانيءَ کان موڪلائي، عالمِ جاودانيءَ ڏانهن واهي ٿيو". (گرامي، 1995، 129)

هن مقالي ۾ منهنجو موضوع فقط تاريخن، سنن ۽ سالن جي مونجهارن کي واضح ڪرڻ آهيي، پر ٻيون به ڪيئي غلطيون ادبي تاريخن ۾ موجود ملن ٿيون. ان ساڳئي ڪتاب جي صفحي نمبر384 تي مختيار احمد ملاح لکي ٿو ته "يا وري هي سانيٽ ڏسو:

"آءَ درازا هل
تنهنجا سپ مولوي
منهنجو هڪ سچل!"

ان بابت مان چا لکان! ڇوته هر هڪ کي خبر آهي ته هي سانيٽ نه پر ته سٽو آهي!

سنڌي ادب جي تاريخن ۾ اسان کي ڪيترا ئي اهڙا مونجهارا ملن ٿا، جن کي درست ڪرڻ جي اشد ضرورت آهي. هتي فقط سنن ۽ سالن جا ڪجهه مثال پيش ڪيا ويا آهن. اهي مونجهارا ان ڪري به حل ٿيڻ گهرجن، ڇاڪاڻ ته ادبي تاريخون ئي شاگردن لاءِ هڪ رهنما جو ڪم ڪنديون آهن، پر بدقسمتيءَ سان اسان وٽ سنڌي ادب ۾ ڇپيل ادبي تاريخن تي ليکڪن جي وفات کان پوءِ اهي جيئن جو تيئن ڇپجنديون رهن ٿيون ۽ پبلشرن پاران انهن ۾ درستگين لاءِ ڪابه اڳڀرائي نٿي ٿئي. ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب توڙي ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ۽ خانبهادر ميمڻ محمد صديق جي ادبي تاريخن کي ادبي ادارن پاران اپڊيٽ ڪري، نئين سِر ڇپرايو وڃي ته جيئن شاگردن توڙي محققن کي مونجهاري کان بچائي سگهجي.

حوالا:

ابڙو، بدر، "سنڌ جو شاهه"، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو: سنڌ
بخاري، مخمور، ڊاڪٽر، "سچل سرمست ۽ ان جا همعصر شاعر" ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ.
جوڻيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر "سنڌي ادب جي تاريخ" (جلد پهريون ۽ ٻيو) سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد.: سنڌ
سميجو، اسحاق، "شاعريءَ سان دشمني" روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو: سنڌ
شيخ، انعام "پرمانند ميوارام" سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد: سنڌ
گرامي، غلام محمد "ويا سي وينجهار" سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو: سنڌ
قاضي، خادم، ڊاڪٽر "ادب ۽ روايتون" سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد: سنڌ
قاضي، آءِ آءِ، علامه "اُو ڪو ٻيو فهم" سنڌ فلاسافيڪل سوسائٽي، حيدرآباد: سنڌ
ملاح، مختيار احمد "سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو" ڪاڻياواڙ اسٽور، ڪراچي: سنڌ

ملاح، مختيار احمد ”سنڌي ڪهاڻي جي مختصر تاريخ“ ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ
ملاح، مختيار احمد ”سنڌي ناول جي مختصر تاريخ “ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ
مرزا قليچ بيگ ”سائو پن يا ڪارو پنو“ سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو: سنڌ
ملڪاڻي، منگهارام ”سنڌي نثر جي تاريخ“ روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو: سنڌ
ميمڻ، عبدالمجيد، سنڌي ”سنڌي ادب جو تاريخي جائزو“ روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو: سنڌ
ميمڻ، محمد صديق، خانبهادر ”سنڌ جي ادبي تاريخ“ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو: سنڌ
هڪڙو، انور ”فگار “ڊاڪٽر ”ادب، زندگي ۽ سماج “مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور: سنڌ
هڪڙو، انور ”فگار “ ڊاڪٽر ”سنڌي ادب ۾ شڪارپور شهر جو حصو“ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو: سنڌ